

จากนาคปึก มาเป็นนาคเบือน และมาเกี่ยวกับทางหงส์

ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม*

นาคปึก¹ เป็นชื่อที่เราเรียกรูปพญานาคหลายหัว สลักจาก
แท่งศิลาเพื่อตั้งประดับบนมุมประธานของชุดชั้นช้อนลวดหลั่นของ
ปราสาทแบบขอม (ภาพที่ 1, 1ก.)

ชุดชั้นช้อนลวดหลั่นนี้เป็นส่วนบนของปราสาทขอม แต่มักคุ้นเคยกับคำเรียก
ว่ายอดปราสาท แท้จริงแล้วยอดปราสาทแบบขอม ควรเริ่มจากส่วนที่ตั้งต่อขึ้นไป คือกลศ
(kalasa)² โดยมี นกศูล ปึกเป็นยอดอย่างแท้จริง

*อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี

¹ “นาคปึก” คือหัวพญานาคมีหลายหัวติดกัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ทรงฉายพระหัตถ์ถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ 2 ธันวาคม 2484 โดย
เรียกนาคปึกรวมกับบันแถลง เป็น “นาคปึกบันแถลง” (บันแถลง มีบางครั้งทรงฉายพระหัตถ์ว่า “บรรพแถลง”)
ช่างขอมทำเพื่อประดับมุมของชั้นช้อนลวดหลั่นอันเป็นส่วนบนของปราสาทแบบขอม ซึ่งทรงอธิบายว่าคือที่มา
ของกลีบบนที่ประดับชั้นลวดหลั่นของส่วนบนเจดีย์ทรงปรางค์ (สาส์นสมเด็จพระ เล่มที่ 24, กรุงเทพฯ; องค์การคำ
ของครูสภา, 2505, หน้า 66-67.)

² กลศ-หม้อน้ำ หรือแจกันดอกไม้ สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์อันเป็นมงคล เริ่มปรากฏในรูปแบบที่สลัก
อย่างเรียบง่ายในศิลปะขอม เช่นที่เป็นยอดปราสาทในศิลปะไพรเมงและกำพงพระ (ปลายพุทธศตวรรษที่ 12
ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 เช่นยอดปราสาทมอดอบ ยอดปราสาทกำพงพระ ภายหลังชื่อเรียก กลศ มัก
อนุโลมเรียกปะปนกับงานสลักเป็นแถวช้อนของกลีบบัว ซึ่งประกอบกันเป็นทรงของดอกบัวประดิษฐ์เมื่อราว
ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 (คือตั้งแต่ศิลปะแบบบาปวนลงมา) เช่น ยอดปราสาทบันทายฉมาร์ จนถึงยอด
ปราสาทในศิลปะขอม (Boisellier, J. Le cambodge. Paris: Edition A et J. Picard et Cie, 1966, p.185.)
ในประเทศไทย ซึ่งทรงดอกบัวประดิษฐ์เป็นยอดปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา และยอดปราสาทพนมรุ้ง
จังหวัดบุรีรัมย์ ตั้งแต่เหนือส่วนบนที่เป็นชั้นช้อนลวดหลั่น ซึ่งอยู่สูงจนมองได้ไม่ชัดเจน อย่างไรก็ตาม ยังมีตัวอย่าง
ทรงดอกบัวประดิษฐ์ที่ชัดเจน ศึกษาดูอย่างใกล้ชิด เพราะทลายลงมา และกรมศิลปากรได้จัดตั้งไว้ภายในบริเวณ
คือทรงดอกบัวประดิษฐ์ที่ลานปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

พัฒนาการมาเกือบพันปีของปราสาทแบบขอมมีส่วนคลี่คลายอยู่ที่ปรากฏหรือเรียกให้เต็มว่า เจดีย์ทรงปราสาท อันเป็นศิลปะของไทยตั้งแต่ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงตอนนั้นรูปนาคปักที่มีอยู่ในวัฒนธรรมขอมได้กลายลักษณะไปเล็กน้อย แต่ได้ชื่อใหม่ว่า กลีบขนุน ซึ่งอยู่กับรูปทรงที่โปร่งเพรียวของเจดีย์ทรงปราสาท

แต่นาคปักก็ไม่ได้หายไปอย่างสิ้นเชิงในงานประดับสถาปัตยกรรมของไทย เพราะนาคปักกลายลักษณะใหม่ เป็นอย่างไทย โดยประดับอยู่ในที่ใหม่ เช่นบนมุขชายคาของหลังคาลาด ซ้อนลดหลั่นของมณฑป (ภาพที่ 2, 2 ก., 2 ข.)

และที่น่าจะต้องกล่าวถึงพัฒนาการของนาคปักอีกแนวหนึ่ง มีอยู่เฉพาะในศิลปะไทยเช่นกัน คืองานประดับในเชิงสัญลักษณ์ ที่ผ่านการปรับปรุงคิดค้น ประณีตหมดจดด้วยรูปแบบที่เรียวเพรียว สอดคล้องกับรสนิยมในวัฒนธรรมไทย คือ นาคเมื่อน

นาคเมื่อน เป็นสัญลักษณ์ของพญานาคห้าหัวที่แยกออกเป็นห้าแฉก โดยสลักจากไม้แท่งเดียว สลักเป็นแฉกปลายสะบัดพองาม แฉกกลางเป็นนาคหน้าตรง แฉกที่ชันบางสองข้างคือนาคเมื่อนหน้าออก อันเป็นที่มาของชื่อที่ตั้งโดยรวมว่า นาคเมื่อน (ภาพที่ 3, 3 ก.)

ขณะเรียบเรียงบทความนี้ยังไม่สามารถตรวจสอบเอกสารได้ทั่วถึงว่า ชื่อนาคเมื่อนที่สื่อลักษณะได้ตรงและไพเราะด้วยรสนิยมกวีนี้ ใช้กันมาตั้งแต่เมื่อใด แต่เข้าใจว่าอาจมีเอ่ยอ้างในหนังสือเก่า หรืออย่างน้อยก็คงมีข้อธิบายอยู่ในลายพระหัตถ์หรือพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

จึงเชื่อว่า การทำนาคเมื่อนประดับปลายกรอบหน้าบรรพมิมมาแล้วตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า หรืออย่างน้อยก็เป็นเค้ามาก่อน ก่อนจะเป็นรูปแบบอันชัดเจนในสมัยกรุงเทพฯ

งานช่างสมัยแรกเริ่มของราชธานีใหม่ คือ กรุงเทพฯ ทำนาคเมื่อนแล้ว มีปรากฏที่ปลายกรอบหน้าบรรพของพระที่นั่งคูสิตมหาปราสาท พระมหาปราสาทองค์นี้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และผ่านการบูรณะครั้งใหญ่มาแล้ว เช่นในรัชกาลที่ 3^๓ ดังนั้น นาคเมื่อนที่ปลายกรอบหน้าบรรพของพระมหาปราสาทองค์นี้ ที่ยังปรากฏในปัจจุบัน จึงแสดงถึงการบูรณะโดยรักษาแบบแผนเก่า

^๓ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา มหาโกษาธิบดี พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์, พ.ศ. 2538), หน้า 6.

อย่างไรก็ตาม เมื่อผ่านมารัชกาลที่ 3 มาแล้ว งานประดับนาคเป็นคงน้อยลงไปบ้างเพราะตำแหน่งประดับที่ค่อนข้างเฉพาะเจาะจงกว่างานประดับลักษณะอื่น (แต่ก็ยังมีทำกันอยู่ตามแบบแผน อันเป็นการย้อนกลับไปเลือกทำเป็นครั้งคราว)

สัดส่วนรูปทรงงดงามอย่างมีจังหวะลีลาชวนมองของนาคเบือนกว่าจะผ่านมาได้ถึงรูปแบบอันสมบูรณ์ คงต้องมีช่วงเวลาของพัฒนาการระยะหนึ่ง และในส่วนของช่างสลักไม้ก็ย่อมต้องมีความชำนาญมาก

ลักษณะอันเป็นรายละเอียดของนาคเบือนซึ่งมี 5 หัว 3 หัวที่เห็นได้ชัด คือหัวกลางเป็นประธาน อีก 2 หัวเบือนออกทางข้างตั้งได้กล่าวมาแล้ว โดยมีที่ขนานนอกสุดอีกข้างละหัว ซึ่งมักไม่ค่อยเห็นครบ เพราะบังกันอยู่ และดูเป็นแนกคล้ายกาบ แต่สำคัญเพราะมีส่วนทำให้ได้โครงนอกที่งามสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

การสลักนาคเบือนย่อมต้องใช้ไม้ขนาดใหญ่ทั้งท่อน ตัวอย่างเช่น ท่อนหนึ่งเส้นผ่าศูนย์กลางอาจถึง 50 เซนติเมตร ยาวประมาณ 1.50 เมตร⁴ ลองนับดูจากภาพที่ 3, 3 ก. ก็จะได้เห็นว่าต้องใช้ท่อนไม้ประมาณขนาดที่ว่าจำนวนกี่ท่อน จึงจะได้นาคเบือนครบตามระเบียบของการประดับปลายกรอบหน้าบรรพทั้งหลาย ที่เป็นชั้นซ้อนลดหลั่น

หางหงส์ ตำแหน่งที่ประดับนาคเบือน เมื่อถูกแทนที่ด้วยงานประดับอีกลักษณะหนึ่ง เรียกว่า หางหงส์ ซึ่งมีแบบอย่างลักษณะเรียบง่ายกว่า และใช้ไม้เป็นแผ่นจึงทำได้ง่ายกว่านาคเบือน

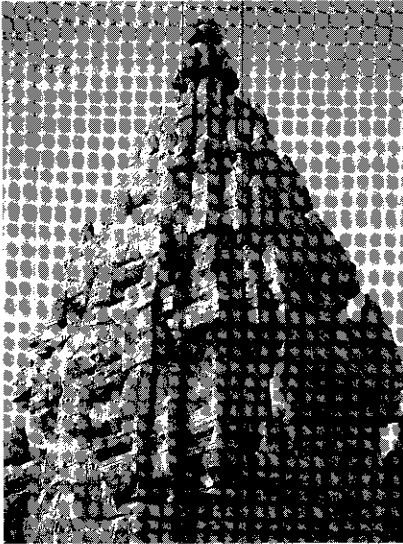
⁴ในพิพิธภัณฑวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวัง (คือ โรงกษาปณ์สิทธิการ เมื่อครั้งรัชกาลที่ 5) อยู่นอกกำแพงแก้วของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ภายในพิพิธภัณฑแห่งนี้ มีหลักฐานการบูรณะครั้งสำคัญเมื่อกรุงเทพฯ ครบ 200 ปี ในบรรดาหลักฐานอันมีค่ายิ่ง ได้แก่ซากงานช่างหลากหลายประเภทที่ถอดออกเพื่อซ่อมทำใหม่แทนที่ มีซากเล็ก-ใหญ่ ของ นาคเบือน ของเก่า ซึ่งถอดเปลี่ยนคราวปฏิสังขรณ์ครั้งสำคัญนั้น

⁵หางหงส์ ในหนังสือเก่าสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายสะกดว่า “หางหงษ์” (ดูใน “คำให้การขุนหลวงหาวัด ประจวบศักราชนอกสารจากหอหลวง” แดงงาน ประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, ปีที่ 3 เล่มที่ 2 พฤษภาคม, 2512, หน้า 28) ภายหลังมีที่เรียกอยู่ใน “จดหมายเหตุทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” (ในรัชกาลที่ 3) พระศรีสุริยปริชา เจ้ากรมอาลักษณ์ในรัชกาลนั้นเป็นผู้แต่ง ประเด็นของคำศัพท์นี้มีอยู่ว่า “...แต่ตัวข้อฟ้า หางหงส์ นาคสะดุ้งเดิมนั้นชำรุดผุพังทั้งสิ้นเอาการไม่ได้ให้รื้อลง ทรงพระกรุณาโปรดสั่งนายช่างทหารใน ให้เลือกจัดคัดหาไม้ที่สนิทเนื้อดี ไม่มีแตกร้าวรานมาเลือกผ่าฟันไล่ทำข้อฟ้า จัดไม้หน้าใหญ่ทำนาคสะดุ้ง หางหงส์ โบระกามีให้มีที่ต่อ...” (“เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งรัชกาลที่ 3” รวมพิมพ์กับเรื่องอื่น ในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา จ.ช., จ.ม. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 24 เมษายน พุทธศักราช 2516, หน้า 25).

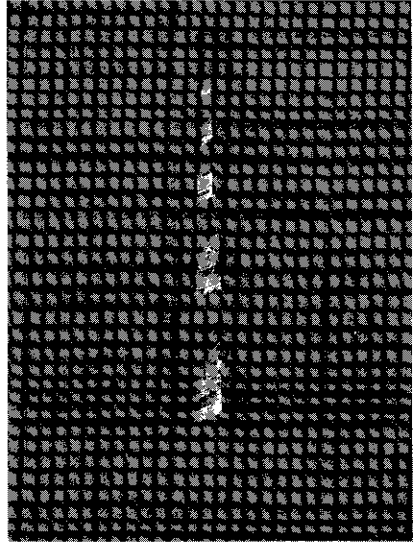
ไม้แผ่นหนาที่ใช้สลักรูปหางหงส์ เริ่มด้วยงานตัดให้มีเค้าโครงเป็นรูปหัวพญานาค ภายในสลักเป็นร่องลึก เลียนแบบโครงนอก ให้เป็นเค้าของพญานาคหลายหัว จึงเป็นนาคหลายหัวแต่เรียกสับสนกันมานานแล้วว่า หางหงส์ (ภาพที่ 4)

ที่เรียกกันว่า หางหงส์ อาจเกิดจากเคยมีการประดับที่ยักย้ายจากรูปพญานาคหลายหัวให้เป็นรูปหงส์ซึ่งมีหาง ที่เรียกว่า กระหนกหางหงส์ ตั้งแต่นั้นมาก็คงเรียกกันว่า หางหงส์ ติดปากต่อเนื่องกันมาความจริงเค้าโครงของกระหนกหางหงส์ก็ดูคล้ายกับหัวพญานาคอยู่บ้าง เมื่อประดับที่ตำแหน่งเดียวกัน คือปลายกรอบหน้าบรรพ ก็ทำให้สับสนกันไปได้

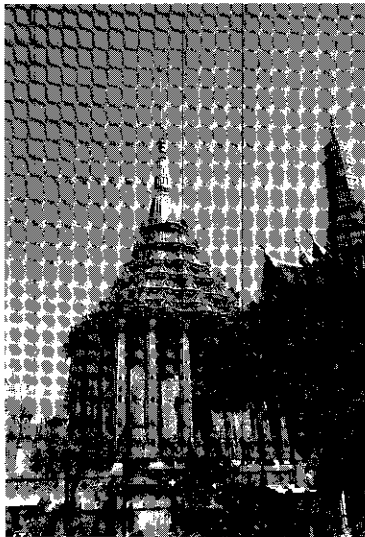
ชื่อและรูปลักษณะที่ได้เค้าโครงจากรูปพญานาคหลายหัว ที่เรียกว่า “นาคปัก” และเป็นต้นเค้าของ “นาคเขื่อน” ยังพอให้สังเกตทำความเข้าใจได้ไม่ยาก แต่ “หางหงส์” ที่คลี่คลายมาจากต้นแบบเดียวกัน แต่กลับได้ชื่อเรียกที่แปลกแยก และนิยมเรียกตาม ๆ กันมาจนเคยชิน นับว่าตัวอย่างหนึ่ง ที่สะท้อนถึงความสับสนเรียกชื่องานช่างในวัฒนธรรมไทย โดยมีกระบวนการเรียนรู้เพื่อทำความเข้าใจที่มาที่ไป

ภาพที่ 1 ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ชั้น
ซ้อนลดหลั่นอันเป็นส่วนบนของปราสาท

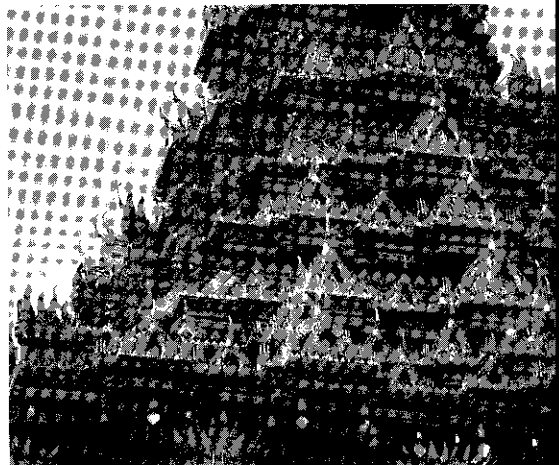

ภาพที่ 1 ก.-นาคบึก บนมุมประธานของชั้นซ้อน
ลดหลั่นอันเป็นส่วนบนของปราสาท (จากภาพที่ 1)

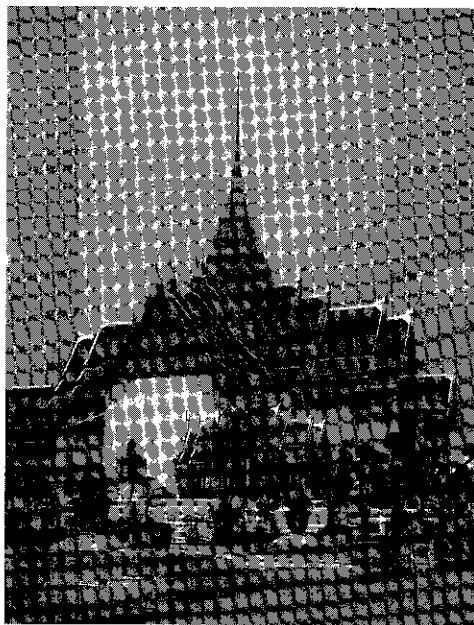
ภาพที่ 2 พระมหามณฑป วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพที่ 2 ก. ชั้นหลังคาเอนลาดลดหลั่น
ของส่วนยอดพระมหามณฑป (จากภาพที่ 2)

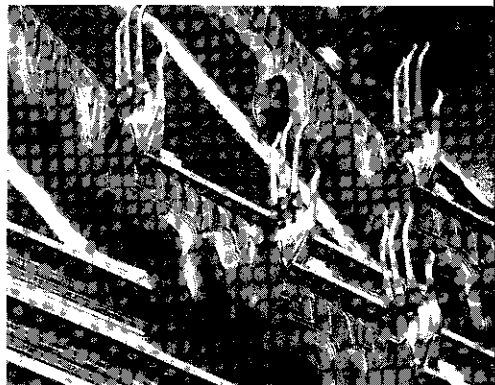

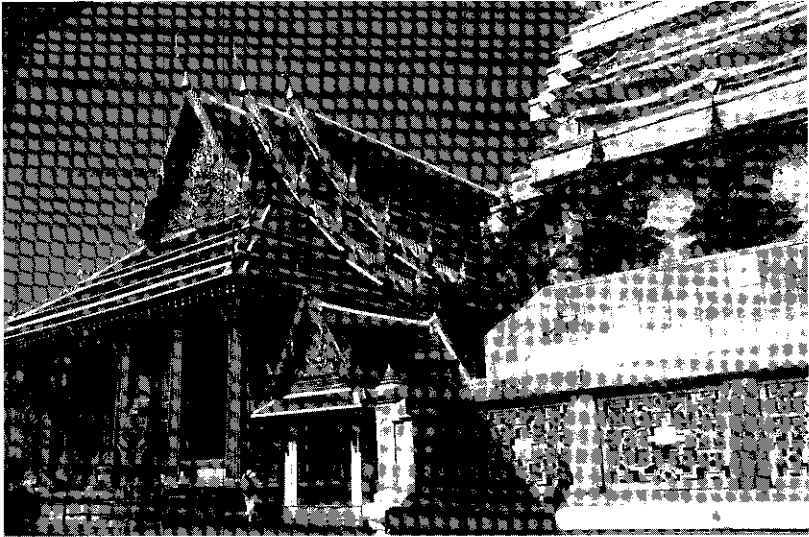
ภาพที่ 2 ข. “นาคบึก” บนมุมประธานของชั้นหลังคาเอนลด
หลังของส่วนยอดพระมหามณฑป (จากภาพที่ 2 ก.)

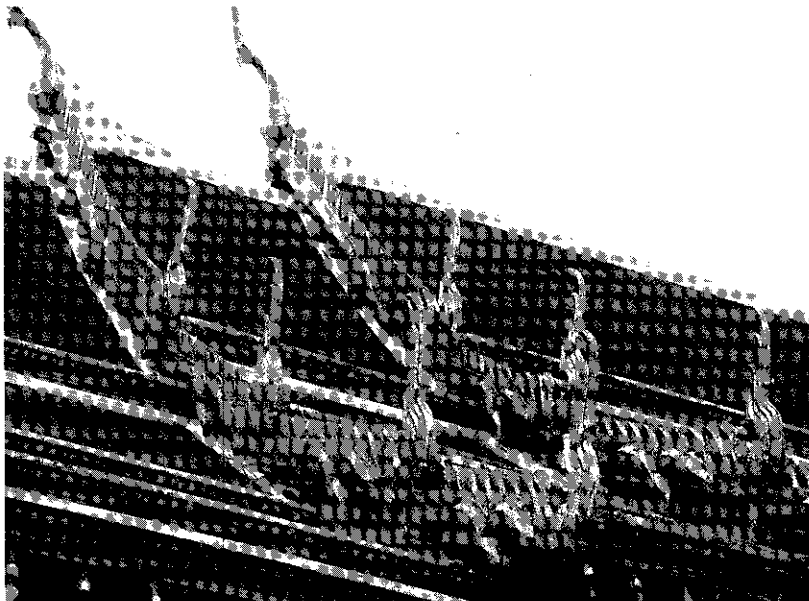
ภาพที่ 3 พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรม
มหาราชวัง

ภาพที่ 3 ก. “นาคเบียน” ที่ปลายกรอบหน้าบรรพ
พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (จากภาพที่ 3)

ภาพที่ 4 พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพที่ 4 ข. “หางหงส์” ที่ปลายกรอบหน้าบรรพของ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (จากภาพที่ 4)